

MONUMENTE FUNERARE CU REPREZENTAREA LUI IUPITER AMMON ÎN DACIA POROLISSENSIS

DAN AUGUSTIN DEAC*

dan_deac1923@yahoo.com

RADU ZĂGREANU**

raduzagreanu@yahoo.com

FUNERARY MONUMENTS WITH THE REPRESENTATION OF IUPITER AMMON IN DACIA POROLISSENSIS

ABSTRACT: *This paper deals with three new funerary monuments, one known to the scientific community and two other completely new. Following a short introduction into the spreading of the cult of Ammon in Egypt and Greece, the perception of Ammon slightly changes in the Roman era. At the time Ammon was considered by the Romans just as a decorative symbol on funerary monuments and on furniture.*

The authors concentrate the present study on the analysis of the three funerary monuments mentioned above:

The first monument is a rectangular funerary coping from Napoca (Pl. I/2 a-b) with the representation of the god Ammon, portrayed as a bearded man and with ram horns flanked by two lions from a funerary construction belonging to a funerary assembly. Unfortunately it is difficult to establish a precise dating (as we shall see later on) because of the precarious state of the monument and due to the lack of information regarding the archaeological context of the monument.

The second monument comes from Chinteni (Pl. II/3 a-d). On the main side of the coping it can be observed the head of Jupiter Ammon, flanked by two lions. On top of it a orifice is still visible arguing that very likely, it was set for the introduction of a pine cone. The entire monument is manufactured from one stone block and its place was on top another block on which the funerary inscription was inscribed. The best analogy for the monument of Chinteni is the funerary coping from Napoca. Although the monuments

are very deteriorated, they have some common stylistic features. These kind of monuments with a central figure flanked by two lions on each side are common to the craftsmen of the workshop of Savaria (Pannonia Superior). They are dated in the second part of the 2nd century A.D.

At Bădăcin (Sălaj County – fig. 4 a-c) we have identified a fragment of a Roman funerary monument with the representation of Jupiter-Ammon, flanked by two lions on each side. The monument is in a bad condition, being re-assembled together after being smashed. The best analogy for this monument is one of Apulum which was dated in the time of the Severian dynasty because of some stylistic features.

All three monuments are copings of altars or funerary stelae (no. 3) incorporated in funerary assemblies each decorating the precinct of a particular grave. The pieces come from large funerary monuments, expensive which we believe only the upper class of the Roman provincial society could afford. Another interesting thing is the fact that the monuments from Chinteni and Napoca look like originating from the same workshop and from the same period. Unfortunately, the bad state of preservation of the monuments prevents us proceeding in a more precise stylistic analysis.

KEYWORDS: *Jupiter Ammon, funerary monuments, Dacia Porolissensis.*

---

* Universitatea Babeş-Bolyai Cluj-Napoca.

REZUMAT: Acest studiu are ca obiectiv studierea a trei monumente funerare, unul cunoscut deja comunității științifice, lui adăugându-se două inedite. După o scurtă introducere în ceea ce privește cultul lui Ammon în Egipt și Grecia, autorii analizează modul în care este perceput Ammon în epoca romană diferit față de perioada anterioară, fiind considerat acum doar un simbol protector și decorativ regăsit pe monumente funerare, scuturi sau mobilier.

Autorii se concentrează în acest studiu asupra analizei monumentelor funerare menționate mai sus:

Primul monument este un coronament funerar rectangular provenind de la Napoca (Pl. 1/2 a-b) cu reprezentarea zeului Ammon, portretizat ca un bărbat cu o barbă stufoasă, având coarnele de berbec așezate la nivelul urechilor. De asemenea masca lui Ammon era flancată de doi lei funerari adosați, foarte prost păstrați. Acest monument arhitectonic făcea parte dintr-un ansamblu arhitectonic funerar mai elaborat din care se păstrează doar această piesă. Din păcate este imposibil de înaintat o datare precisă (așa cum se va putea observa ulterior), acest lucru fiind cauzat de starea precară de conservare în care se găsește acest monument cât și datorită lipsei informațiilor cu privire la un context arheologic al piesei.

Al doilea monument aflat în centrul atenției noastre îl reprezintă cel provenit de la Chinteni (Pl. II/3 a-d). Pe partea principală a monumentului se poate observa foarte dificil masca lui Ammon (se păstrează puțin din barba sa și coarnele de berbec), flancat de doi lei funerari adosați. În partea superioară a coronamentului se poate observa un orificiu care avea ca scop prinderea conului funerar (azi pierdut). Întregul coronament este creat dintr-un singur bloc de

piatră fiind așezat pe o lespede cu inscripția funerară. Cea mai bună analogie a piesei este monumentul de la Napoca. Chiar dacă ambele piese sunt într-o avansată stare de deteriorare, acestea trădează unele trăsături stilistice asemănătoare. Modelul acestor figuri de divinități sau simboluri flancate de către doi lei funerari reprezintă un model inaugurat în zona provinciilor dunărene la Savaria (Pannonia Superior) fiind datate începând cu a doua jumătate a secolului al doilea și până spre sfârșitul celui de-al treilea al erei noastre.

Nu în ultimul rând merită menționat un alt monument funerar, descoperit la Bădăcin (județul Sălaj, fig.4 a-c) având reprezentarea lui Iupiter Ammon, flancat de doi lei funerari, așezați câte unul pe fiecare parte. Cu toate că monumentul este într-o avansată stare de deteriorare fiind spart și apoi reansamblat se poate afirma faptul că analogiile sale cele mai apropiate din punct de vedere stilistic, dar și geografic, sunt la Apulum, analogii care se datează în epocă severiană.

Ca o privire de ansamblu se poate afirma faptul că toate cele trei monumente sunt coronamente ale unor stele (nr. 3) sau altare funerare încorporate în ansambluri funerare fiecare fiind folosit la decorarea unor incinte funerare. Aceste incinte funerare trebuie să fi aparținut unor elite provinciale datorită prețului ridicat al unor monumente de acest nivel stilistic. Mai merită menționat faptul că se poate observa faptul că primele două monumente folosite în acest studiu par a-și avea originea într-un atelier comun din apropierea orașului roman Napoca.

CUVINTE-CHEIE: Iupiter Ammon, monumente funerare, Dacia Porolissensis.

Ammon (Ἀμμων)¹ este o divinitate cu origini egiptene. Împreună cu Amaunet, paredra sa, formează una dintre cele opt perechi de divinități primordiale ale panteonului din Hermopolis. Odată cu perioada Regatului de Mijloc devine o divinitate importantă, dar încă cu un caracter local, făcând parte dintr-o triadă împreună cu Mut și Khonsu. În perioada Regatului Nou, cultul acestuia, contopit cu Ra, transformă divinitatea într-una dominantă în panteonul egiptean². Ammon suferă o *interpretatio Graeca* datorită comunității din Cyrene, fiind perceput ca o ipostază a lui Zeus³. De altfel, tipul iconografic al lui Ammon a fost elaborat la Cyrene⁴. Zeus Ammon devine o divinitate familiară comunităților grecești odată cu domnia lui Alexandru Macedon⁵, însă, în afara granițelor Egiptului, nu se bucură de un real succes⁶. În ceea ce privește răspândirea cultului lui Zeus Ammon în Grecia, acesta este amintit în Atena. Pausanias relatează despre existența unui sanctuar la Sparta și a altuia în *agora* din Gythion. La Aphtis este menționat un templu al lui Ammon, unde

¹ Despre Ammon în general a se consulta: Erman 1907, *passim*; Pinch 2002, p. 100–101; Hart 2004, p. 3–13; R. Pietschmann, s.v. *Ammon* în *RE* band I, col. 1854–1857; V. A. Tobin, s.v. *Amun and Amun-Re* în *The Oxford Encyclopaedia of Ancient Egypt I*, Redford 2001, p. 82–85.

² Pinch 2002, p. 100.

³ LIMC I/1, s.v. *Ammon*, p. 666.

⁴ LIMC I/1, s.v. *Ammon*, p. 684.

⁵ Stoneman 1997, p. 39–41, despre episodul vizitei lui Alexandru Macedon la Siwa.

⁶ LIMC I/1, s.v. *Ammon*, p. 689.

de altfel exista și un altar închinat acestuia. La Olympia se făceau libații în onoarea lui Ammon, Parammon și a Herei-Ammonia, identificați cu divinitățile grecești Zeus, Hermes și Hera (*Pausanias III 18.3; III 21.7; V 15. 11*). Acestor date li se mai adaugă numeroasele piese sculpturale, teracote, lămpi, monede, geme etc., care au fost descoperite în întreaga lume mediteraneană⁷.

Zeul Ammon este identificat în perioada romană cu Iupiter. Iconografia tipică a lui Iupiter Ammon este cea a unui bărbat cu o barbă stufoasă și coarne de berbec răsucite⁸. Această iconografie este de altfel o mixtură a diferitelor etape ale redării lui Ammon în decursul evoluției cultului în Egiptul clasic. De altfel, atributele lui Iupiter Ammon au la origine o serie de caracteristici egiptene: este vorba în primul rând de aspectul de divinitate protectoare pe care îl are Amun în epoca egipteană clasică, fiind protectorul faraonului și al casei regale⁹. De asemenea, ritualurile egiptene constau în transportarea statuii de cult din templul de la Luxor în „vizita” necropolei vestice de la Theba, unde se unea cu stăpâna acesteia, Hathor, pentru a readuce la viață morții¹⁰. În epoca romană, Iupiter Ammon este considerat a fi o divinitate protectoare, fiind prezent mai ales pe monumente funerare, ca un simbol funerar, dar și pe scuturi, sau mai ales, pe piese de mobilier casnic sau funerar¹¹. Uneori este redat și ca o divinitate cu atribute marine, fiind asociat Medusei sau unor decorații cu animale marine ca, de exemplu, delfini¹². Pe lângă masca lui Ammon¹³, ce este înfățișată pe monumente, mai apar și doi lei adosați. Trebuie menționat faptul că motivul leilor adosați este unul întâlnit pe monumentele funerare care apare încă din Egiptul antic¹⁴. Leul egiptean, Aker¹⁵, se identifica cu munții din Vest și din Est, gardian al celor două orizonturi al Soarelui la asfințit și la apus, practic protejând intrarea în Lumea de Apoi¹⁶. Așadar, Iupiter Ammon apare ca o divinitate protectoare a armatei, fiind de multe ori reprezentat pe edificii publice sau în medii cu caracter public, dar în același timp se caută și aspectul apotropaic și decorativ, în cazul edificiilor particulare¹⁷.

Din punct de vedere epigrafic, Iupiter Ammon este cunoscut în provinciile dunărene doar în două cazuri, exceptând provincia Dacia. Primul este cel de la Carnuntum, un monument depus de Mercurius lui *IOM Ammoni*, datat prin menționarea consulilor în anul 234 p. Chr.¹⁸. Cel de-al doilea caz este cel de la Aquincum, în care un tribun laticlav, M. Caecilius Rufinus Marianus, dedică un monument lui *H(a)mmmon*, *IOM* și *Lares militares*¹⁹, datat cel mai probabil în secolul al II-lea p. Chr. prin anii 163/164–166/167 sau 179/180²⁰. M. Caecilius Rufinus Marianus ajunge, pentru o scurtă perioadă, și legat al legiunii a XIII-a Gemina de la Apulum, prin anii 188/190²¹. Singura posibilă mențiune epigrafică a lui Ammon în Dacia provine de la Potaissa, lectura propusă de G. Téglás²² fiind:

[i.o.m.] AMM(oni)
[et diis deabusque] OMN(ibus)

⁷ K. Blondel s.v. *Ammon* în DA 1, p. 231.

⁸ K. Blondel s.v. *Ammon* în DA 1, p. 230–231, autorul explicând și întreaga legendă a apariției acestei iconografii la care mai adaugă cele mai importante ritualuri religioase și sărbători ale acestuia în perioada elenistică ce se țineau în afara Egiptului, cu precădere în zona Greciei. De asemenea a se vedea Pinch 2002, p. 100.

⁹ Pinch 2002, p. 100.

¹⁰ Pinch 2002, p. 101.

¹¹ Popa 1994, p. 241–245.

¹² Budichovsky 1986, p. 102–103; LIMC I/1, s.v. *Ammon*, p. 685–686.

¹³ Despre reprezentarea lui Ammon ca berbec, a se vedea LIMC I/1, s.v. *Ammon*, p. 685–686.

¹⁴ de Witt 1951, *passim*.

¹⁵ Erman 1907, *passim*; Budichovsky 1986, p. 101; Pinch 2002, p. 99, fig. 45; Hart 2004, p. 1.

¹⁶ Budichovsky 1986, p. 101.

¹⁷ LIMC I/1, s.v. *Ammon*, p. 685.

¹⁸ Budichovsky 1986, p. 103; CIL III 11128.

¹⁹ Budichovsky 1986 p. 103; CIL III 3463.

²⁰ Despre datare a se vedea: Piso 1993, p. 239–243 și Nemeth 2007, p. 164.

²¹ CIL III 1142; Piso 1993, p. 243; Nemeth 2007, p. 164.

²² Téglás 1911, p. 502; Macrea 1969, p. 375–376.

Până la momentul actual nu se poate vorbi cu certitudine despre un cult propriu-zis al lui Iupiter Ammon în zona geografică pe care o analizăm, imaginea lui Ammon fiind utilizată și percepută ca un simbol ce conferea protecție, a incintelor funerare în cazul de față, așa cum se va putea observa în paginile următoare.

Pentru Dacia Porolissensis există o situație aparte. Reprezentările acestei divinități sunt extrem de rare, iar în ceea ce privește reprezentările sculpturale în piatră, până la întocmirea acestui studiu era cunoscut doar un singur monument cu o astfel de reprezentare. Autorii au reușit să identifice încă două piese sculpturale care pot fi interpretate ca reprezentări ale divinității egiptene.

Concluzionând, în Dacia Porolissensis au fost descoperite trei monumente sculpturale funerare cu imaginea zeului Ammon. : I. coronament funerar rectangular de la Napoca; II. coronament rectangular de la Chinteni (jud. Cluj) ; III. coronament funerar cu lei adosați de la Bădăcin (jud. Sălaj) (pl. I/1)²³.

I. CORONAMENT FUNERAR RECTANGULAR DE LA NAPOCA (PL. I/1 A-B)

Materialul din care este realizată piesa este calcar de Baci. Starea de conservare este una destul de slabă, piesa fiind deteriorată în momentul descoperirii. Dimensiunile acesteia sunt: h = 60 cm; l = 50 cm, g = 42 cm, diametrul orificiului din partea superioară = 10 cm; înălțimea capului personajului = 40 cm; grosimea plintei = 10 cm.

Principală latură a coronamentului prezintă doi lei care stau față în față. Se remarcă, între cei doi lei, capul lui Iupiter Ammon, precum și soclul de formă rotundă pe care era fixat, foarte probabil, un con de pin. Zeul are înfățișarea de mască umană, cu cele două coarne de berbec (se mai păstrează numai vârfurile orientate înainte). Partea inferioară este bine conservată, observându-se cu mai multă ușurință gura acestuia, de proporții normale și barba deasă, tăiată scurt. Leiul din stânga este cel mai precar păstrat – îi lipsește capul și partea inferioară a corpului, împreună cu laba dreaptă din față. Se mai poate observa doar laba stângă din față, o parte a pieptului, coama din jurul gâtului și partea inferioară a corpului împreună cu laba dreaptă din spate. Cel de al doilea se observă ceva mai bine, îi lipsește numai capul și o parte din laba stângă din față, se distinge o parte din gât cu coama, cele două labe din față și laba stângă din spate. În partea superioară prezintă un orificiu în care se fixa conul de pin. Întregul ansamblu, lucrat dintr-un singur bloc de piatră, era așezat pe un alt monument de formă patrulateră, prevăzut cu un câmp al inscripției (pl. I/2 b). Din păcate, celelalte elemente nu s-au păstrat, posibil ca și fragmentul păstrat să fi fost reutilizat, de aici și gradul mare de distrugere a monumentului.

Locul descoperirii este în curtea unui imobil de pe strada M. Kogălniceanu din Cluj-Napoca. Piesa se păstrează în lapidarul MNIT, din Cluj-Napoca, având nr. inv. 8014²⁴.

Tipologic, fragmentul face parte din rândul coronamentelor rectangulare. După cum remarca și C. Ciongradi, aceste coronamente au fost considerate în bibliografia mai veche ca fiind baze sau socluri pentru altare sau monumente în formă de pilastru. Coronamentele constau dintr-un bloc rectangular, care era prevăzut cu relief pe una sau mai multe părți și se încheia la partea inferioară cu o plintă²⁵. La partea anterioară se află relieful principal, o figură flancată de câte un leu. Acest tip de monument funerar prezintă

²³ Menționăm existența unei aplici de bronz de la Buciumi cu reprezentarea lui Iupiter-Ammon, a se vedea: Gudea Pop 1972, p. 74, fig. LXXXIII și Popa 1994, p. 242 b. De asemenea, de la Potaissa se cunosc două piese: un cap de statuie din piatră, înfățișându-l pe Ammon și o posibilă statueta din bronz (Neigebaur 1851, p. 209, nr. 70; Popescu D. O. 1927, p. 201, nota 7; Popa 1979, p. 42, nr. 61; Nemeti I. 2005, p. 351, nr. 9 Bărbulescu 2006, p. 355, nota 47, Bărbulescu 2009, p. 82, nota 47. De la Potaissa se confundă unul dintre capetele de calcar reprezentând pe Sarapis cu Iupiter Ammon (a se vedea Popescu 2004, p. 156, preluat de către Nemeti I. 2005, p. 351, nr. 10).

²⁴ Popa 1967, p. 151–153, fig. 4; Popa 1979, p. 41–42, nr. 60, p. I/ 12; Țeposu-Marinescu 1982, p. 176, nr. 2; Budichovsky 1986, p. 100, nr. 17; Chiș 2004, p. 283–284, nr. 167 (autorul repertoriind și celelalte piese din Dacia Superior).

²⁵ Ciongradi 2007, p. 89.

următoarea tipologie²⁶: I. coronamente cu patru laturi decorate; II. coronamente cu trei laturi decorate; III. coronamente cu o singură latură decorată.

Monumentul este unul de dimensiuni reduse, putând fi și coronamentul unui altar de dimensiuni mai mari. Oricum, acesta se încadrează în tipul II propus de C. Ciongradi, având trei laturi prelucrate, cu părțile laterale fără profilatură, iar partea din spate neprelucrată. Cele mai numeroase descoperiri de monumente de acest tip le avem de la Apulum – 15, din Sarmizegetusa – 7, iar din Micia – 3²⁷.

Analogiile de la Drobeta, de la Aquileia (din nordul Italiei), din Noricum și Pannonia arată apartenența acestor coronamente la corpurile de altare²⁸. Dacă inițial cele lucrute din același bloc cu corpul altarului au servit la preluarea cenușii defunctului, ele își pierd această funcție ulterior, așa cum arată exemplarele din Dacia, Noricum și Pannonia, dar și din nordul Italiei²⁹. În Dacia, ele devin, împreună cu corpurile de altare, părți ale aceluiași monument.

Orice încercare de datare este dificil de făcut, dată fiind starea precară în care se păstrează monumentul și lipsa oricăror indicii privind modul și condițiile de descoperire ale piesei. Din punct de vedere tehnic, piesa nu reprezintă o realizare foarte reușită, dar manifestă o execuție îngrijită a meșterului lapidar.

II. CORONAMENT RECTANGULAR CU LEI FUNERARI ȘI CAPUL LUI AMMON (PL. II/3 A-D)

Cunoscută inițial în literatura de specialitate pe baza unor descoperiri sporadice de material roman și a unor urme de construcții de epocă romană³⁰, așezarea de epocă romană de la Chinteni devine cunoscută în urma cercetărilor de teren întreprinse aici de către Al. Matei în anii '70 ai secolului trecut. După datele furnizate de acesta, ruinele construcțiilor se află la sud de comună, în partea stângă a șoselei Cluj-Napoca-Drăgu-Jibou, pe două terase situate pe malul drept al Văii Chintăului, în punctul numit „Pustafalău” și se află la cca 2 km de sat și la cca 8 km de orașul Cluj-Napoca³¹. Pe axa lungă a terasei de sub pădure au fost observate, în anii 1973 și 1975, prin cercetări efectuate la suprafață, urmele a șase construcții mai mari, așezate aproape în linie de la SE-NV, marcate de aglomerări de piatră, ceramică, țigle, olane și cărămizi fragmentare³². Materialul arheologic este unul extrem de bogat, autorul menționând pietre cioplite, baze de coloane, lespezi de gresie, cărămizi, țigle, olane și ceramică fragmentară, bucăți de *tegulae mammatae*, picioare de la instalația de hypocaust și chiar un tub de apeduct. S-a identificat o construcție principală, ale cărei urme mai dense de materiale de construcție acoperă o suprafață de cca 30 x 25 m. Alte două construcții se află la cca. 50 m și respectiv la 60 m. La E-NE de construcția principală, pot fi observate în arătură aceleași materiale de construcție răspândite în jur de către căutătorii de comori³³. În concluzie, au fost identificate pe teren un număr de opt construcții, pe o suprafață ce nu depășește 1,5–2 ha. Din materialul ceramic recoltat se menționează ceramică lucrată la roată și cu mâna, de diferite forme: farfurii, oale, capace, vas de provizii mare de tip *dolia*, vase borcan, fructieră dacică.

Una din descoperirile importante o constituie un fragment de *tegula mammata* cu ștampilă, cu dimensiunile de 39 x 30 cm și grosimea de 3,5 cm, ștampila fiind plasată într-un cartuș dreptunghiular, simplu, adâncit, cu dimensiunile de 10,5 x 3 cm, având textul: *VALCAT*³⁴. Citirea acestei inscripții a dus la emiterea unor ipoteze interesante privind un posibil proprietar al acestor construcții. Una din posibilele

²⁶ Ciongradi 2007, p. 89.

²⁷ Ciongradi 2007, p. 89.

²⁸ Ciongradi 2007, p. 91.

²⁹ Ciongradi 2007, p. 91.

³⁰ Mitrofan 1965, p. 666.

³¹ Matei 1974–1975, p. 299.

³² Matei 1974–1975, p. 299.

³³ Matei 1974–1975, p. 299.

³⁴ Matei 1974–1975, p. 300, fig. 2.

lecturi a fost făcută pe baza unei inscripții găsite la Napoca³⁵ și închinată lui *Iupiter Optimus Maximus* de către *Valerius Catullinus*, procuratorul *Daciei Porolissensis* din timpul domniei lui Commodus. Al. Matei subliniază faptul că sunt posibile și alte ipoteze în legătură cu citirea numelui întregit sau referitor la calitatea acestui personaj, acesta putând fi fie un proprietar de cărămidărie, fie un meșter într-o cărămidărie sau proprietar de cărămidărie și al unei *villa rustica*³⁶.

O piesă sculpturală ce provine din același areal al acestei presupuse *villa rustica* o vom pune în discuție în următoarele rânduri. Piesa a fost identificată pe strada Oașului³⁷, pe traseul drumului dinspre Cluj-Napoca spre Chinteni, la nr. 320, casa proprietarului Ciurdar Vasile, fiind folosită ca prag de intrare în gospodăria acestuia. Noul proprietar moștenește piesa de la cel anterior, care a menționat faptul că a fost adusă de pe deal, „când s-a surpat pamântul” și că tot de acolo a adus „niște capete de lei, pe care le-a băgat în fundația casei” în momentul ridicării acesteia, cândva la sfârșitul anilor '60 ai secolului trecut. După informațiile culese, am identificat locul de unde provine acest monument ca fiind în imediata apropiere a viliei rustice depistate în urma unor cercetări de suprafață în anii 1973 și 1975 de către Al. Matei.

Piesa este realizată din tuf vulcanic de Dej, de culoare verde, de calitate mediocră, știut fiind faptul că acest tip de material este unul dificil de sculptat, dar care se află abundant în zona Chinteniului. Dimensiunile acesteia sunt: h = 35 cm; l = 72 cm; g = 55 cm, diametrul orificului din partea superioară = 16 cm; înălțimea capului personajului = 29 cm; grosimea plintei = 5 cm.

Latura principală a coronamentului înfățișează doi lei care stau față în față, între care se află capul unui personaj cu barbă (pl. II/3 a). Între cei doi lei apare capul lui *Iupiter Ammon*, precum și soclul patruleter pe care era fixat foarte probabil un con de pin. Zeul are înfățișarea de mască umană cu cele două coarne de berbec, din care se mai păstrează numai vârful orientat înainte al celui din partea stângă și acesta greu sesizabil. Chipul este extrem de deteriorat: se mai distinge doar ochiul stâng, puțin din nasul și barba bogată din partea inferioară. Se mai observă puțin și din gura acestuia, de proporții normale. Leiul sunt deteriorați, leul din stânga fiind cel mai precar păstrat. Capul este aproape irecognoscibil. Putem observa doar o tăietură mediană, unde probabil era gura deschisă a acestuia, de unde, se pare, ieșea limba animalului, ceva din botul animalului și ochiul drept al acestuia, cel stâng putând fi doar presupus. Se vede și partea inferioară a corpului împreună cu laba dreaptă din față. Se mai poate observa o parte a pieptului, coama din jurul gâtului și partea inferioară a corpului împreună cu laba dreaptă din spate, dar foarte sumar schițate. Cel de al doilea se observă ceva mai bine, capul ceva mai bine păstrat și o parte din laba stângă din față, se distinge o parte din gât cu coama, cele două labe din față și laba stângă din spate. Botul animalului este identic cu cel al leului precedent, cu deosebirea că este mai bine păstrat, limba scoasă, ochii migdalați. În partea superioară prezintă un orificiu de fixare unui con de pin (pl. II/3 c). Întregul ansamblu, lucrat dintr-un singur bloc de piatră, era așezat pe un alt monument de formă patruleteră, prevăzut cu un câmp al inscripției (pl. II/73 d). Din păcate, celelalte elemente nu s-au păstrat, este posibil ca o parte din fragmente să fi fost reutilizate de proprietar la fundația casei.

Cea mai apropiată analogie pentru piesa de la Chinteni o reprezintă coronamentul funerar precedent, de la Napoca. Deși piesele sunt deteriorate, ele prezintă unele particularități stilistice: redarea frontală a celor doi lei, modul de înfățișare a bărbii zeității și a coarnelor acestuia, decorul lateral cu corpurile leilor redade în exterior. Ele par să ateste proveniența celor două monumente din cadrul aceluiași atelier de sculptură din centrul napocens.

³⁵ CIL III 851.

³⁶ Matei 1974–1975, p. 300. Problema aceasta a fost reluată recent de către I. Piso în lucrarea *Fasti Provinciae Daciae II* (cartea este în curs de apariție, informațiile fiind furnizate de către autor), împreună cu întreaga bibliografie a problemei. I. Piso sugerează însă că această *villa* nu era a unui procurator, în acest caz *Valerius Catullinus*, deoarece pe ștampilă, pe lângă nume, trebuia să apară și funcția sa, ceea ce în cazul de față nu se întâmplă.

³⁷ Piesa a fost găsită și după informațiile regretatului arheolog Alexandru Matei, căruia îi dedicăm acest studiu ca un pios omagiu de recunoștință, el fiind și primul cercetător care a întreprins cercetări arheologice investigând situl roman din localitate, de unde provine și piesa noastră.

Conform încadrării tipologice a coronamentelor funerare, cel de la Chinteni trebuie să fi avut sub el un altar cu trei laturi profilate. În ceea ce privește încadrarea cronologică, un astfel de demers poate fi făcut numai în cazul monumentelor cu portret³⁸. Acestea se datează de la mijlocul secolului al II-lea p. Chr., după un exemplar asemănător cu piesa analizată, ce provine de la Apulum³⁹. Credem că monumentul de la Chinteni se datează după a doua jumătate a secolului al II-lea p. Chr. Din păcate, starea precară a monumentului ne împiedică să facem o analiză stilistică adecvată.

Astfel de coronamente funerare, cu un personaj central flancat de doi lei funerari, sunt specifice atelierului de la Savaria⁴⁰, unde există câteva monumente care pot fi indicate ca analogii din punct de vedere arhitectonic. Iconografia acestora este însă diferită, fiind reprezentate fie o divinitate cu barbă și *modius* pe cap⁴¹, fie Zeus sau Dionysos⁴². O singură reprezentare a fost identificată ca fiind Iupiter-Ammon⁴³, monumentul fiind datat la începutul secolului al III-lea p. Chr.

III. CORONAMENT CU LEI FUNERARI ȘI CU REPREZENTAREA LUI IUPITER AMMON (PL. II/4 A-C)

La Bădăcin (jud. Sălaj), am identificat un fragment de monument funerar roman inedit⁴⁴. Acesta a fost introdus în zidul cenotafului lui Iuliu Maniu de la conacul acestuia din localitate, pe una din laturi, probabil cu rol decorativ. În plus, e interesantă alegerea acestui monument, dat fiind faptul că unul din apelativele marelui om politic român era și acela de „Sfinxul de la Bădăcin”. Nu cunoaștem nici o informație privind locul de proveniență a monumentului, însă pe teritoriul satului sunt semnalate două puncte cu descoperiri de epocă romană: punctul „Vatra Bătrână” sau „Ogrăzi”, unde este semnalată o așezare romană de secolul al III-lea p. Chr.⁴⁵ și punctul „Viile de jos”, unde este menționată o altă așezare de epocă romană⁴⁶. Din zonă nu se cunosc descoperiri de monumente sculpturale de epocă romană. O placă de la o inscripție de construcție, datată din timpul domniei lui Caracalla, ce este menționată ca existând aici⁴⁷ încastrată într-unul din zidurile conacului, dar care nu am reușit să o mai identificăm, a fost descoperită prin anul 1934 în zidul de SV al castrului de pe Pomet de la Moigrad-Porolissum. Este posibil ca și piesa noastră să provină tot de la Porolissum.

Piesa este realizată dintr-un calcar de culoare gălbuie, de calitate mediocră, foarte asemănător cu cel utilizat la o serie de piese de la Porolissum. Dimensiunile acesteia sunt: h = 56 cm; l = 120 cm; g = 15 cm; h cap personaj = 27 cm; l cap = 34 cm; g plintă = 10 cm.

Monumentul este extrem de deteriorat, el fiind rupt în mai multe bucăți ce au fost ulterior asamblate împreună (pl. II/4 a). Pentru a i se conferi stabilitate, sub plintă au fost puse bucăți de piatră sau cărămidă, monumentul dând senzația că a fost lipit din bucăți găsite probabil undeva, cel care a realizat acest lucru încercând să-i dea o formă cât mai apropiată de cea a monumentului în starea sa inițială. Capul zeului (pl. II/4 b) a fost prins într-un cofraj din ciment și fixat pe o bază făcută din cărămizi puse pe cant. În urma acestor operațiuni, monumentul a fost sever deteriorat, astfel încât nu se mai poate distinge cât din plintă s-a mai păstrat. Barba zeului, tunsă scurt, a fost distrusă în partea inferioară, ea distingându-se doar puțin pe

³⁸ Ciongradi 2007, p. 90.

³⁹ Ciongradi 2007, p. 246, Re/A4, Taf. 104.

⁴⁰ Buócz 2003, p. 108–109.

⁴¹ Buócz 2003, p. 108, nr. 98.

⁴² Buócz 2003, p. 109, nr. 99.

⁴³ Buócz 2003, p. 109, nr. 100.

⁴⁴ Piesa ne-a fost semnalată de către cercetătorul clujean Sorin Nemeti, acesta sesizând monumentul cândva în anii 90. Pe aceasta cale ținem să-i mulțumim pentru sprijinul acordat în realizarea acestui studiu.

⁴⁵ Luca, Gudea 2010, p. 29, nr. 13/1b.

⁴⁶ Luca, Gudea, nr. 13/3a.

⁴⁷ Daicoviciu 1937–1940, p. 326, nr. 7; AE, 1944, 51; Gudea, Lucăcel 1975, p. 9, nr. 3; Tóth 1978, p. 20–22, nr. 9, pl. V; Gudea 1989, p. 761, nr. 7.

laturi. Urechile îi sunt încadrate de obișnuitele coarne de berbec, lucrate în formă de spirală cu vârful înaintea. Ochii, lucrați cu atenție, au pupilele adâncite. Nasul este scurt, rupt spre vârf, obrații buclăți, gura mică, bărbia acoperită de barba deasă. Gâtul nu se mai păstrează, dar bănuim că în imediata apropiere trebuie să fi fost plasată coapsa leului din partea stângă. Din cei doi lei se mai distinge doar puțin din coapsa fiecăruia (pl. II/4 c). iar partea superioară a fost obstrucționată de placa monumentului, care se sprijină pe aceasta. Din leul din dreapta mai se vede puțin din coapsa inferioară. Este evident faptul că cele două fragmente de lei au fost fixate în așa fel încât să dea senzația unui monument întreg. Cert este că pe partea superioară a coapselor celor doi lei și deasupra capului lui Ammon a fost plasat un acoperiș în două ape, dintr-o placă de beton menită să protejeze reprezentarea zeului.

În privința datării piesei, nu ne putem baza decât pe criterii stilistice. Astfel, cea mai bună analogie pentru acest monument îl constituie o piesă de la *Apulum* (care a fost încadrată pe baza criteriilor stilistice după cum am menționat) în epoca severiană⁴⁸. O posibilă analogie o constituie și o piesă de la Savaria, discutată anterior⁴⁹.

Data fiind starea de conservare precară a monumentului, precum și intervenția suferită ulterior, ne este greu să încadrăm tipologic piesa. Însă, dacă luăm în considerare cât s-a păstrat din corpul celor doi lei, putem presupune că el ar proveni de la un coronament cu lei funerari adosați din cadrul unei incinte funerare. Nici apartenența coronamentului la o stelă funerară nu poate fi exclusă, dat fiind faptul că de la *Porolissum* cunoaștem o astfel de piesă, o stelă cu inscripția în chenar profilat și coronament de lei adosați, de dimensiuni destul de mari⁵⁰.

O interpretare corectă a unor eventuale asemănări stilistice între cele trei monumente este una dificilă din cauza stării de conservare precare a celor două monumente inedite, provenind de la Chinteni și Bădăcin. Totuși între monumentul de la *Napoca* și cel de la Chinteni asemănările sunt certe. Ele prezintă după cum enunțam anterior, unele particularități stilistice clare: redarea frontală a celor doi lei, modul de înfățișare a bărbii zeității și a coarnelor acestuia, decorul lateral cu corpurile leilor redată în exterior. Acestea se datează de la mijlocul secolului al II-lea p. Chr., după un exemplar asemănător cu piesa analizată, ce provine de la *Apulum*⁵¹. Credem că monumentul de la Chinteni se datează la fel, tot după a doua jumătate a secolului al II-lea p. Chr. Din păcate, starea precară a monumentului ne împiedică să facem o analiză stilistică adecvată. Din punct de vedere sculptural cele două monumente de la *Napoca* și Chinteni prezintă o oarecare influență a atelierului de sculptură de la *Apulum*, însă în Dacia Porolissensis pătrunde un model simplificat, fără veleități artistice și lipsite de bogăția decorativă a acestui tip de monument specific zonei *Apulum*. O altă zonă de influență pentru astfel de coronamente funerare, cu un personaj central flancat de doi lei funerari, sunt specifice atelierelor panonice însă având o iconografie diferită, o singură reprezentare a fost identificată cu certitudine ca fiind Iupiter-Ammon⁵², monumentul fiind datat la începutul secolului al III-lea p. Chr. În legătură cu funcționalitatea monumentului de la *Napoca*, tot de la *Apulum* provine un coronament identic⁵³, păstrat însă foarte fragmentar, dar având decor și pe partea din spate, lucru ce atestă faptul că acesta constituia coronamentul unei construcții funerare ce putea fi privită din toate părțile.

Pentru monumentul de la Bădăcin interpretările pot fi diferite, fie este un coronament al unei construcții funerare din cadrul unei incinte funerare sau poate un simplu coronament al unei stele funerare. În privința datării piesei, nu ne putem baza decât pe criterii stilistice. Cea mai elocventă analogie pentru acest monument îl constituie o piesă de la *Apulum*. Pe baza criteriilor stilistice: avem același mod de tratare a coarnelor zeului, aceeași barbă scurtă, fruntea proeminentă, obrații buclăți, același tip de coafură; am încadrat sculptura ca aparținând epocii severiane. O posibilă analogie o constituie și o piesă de la Savaria,

⁴⁸ Ciongradi 2007, p. 247, Re/a 10, Taf. 109.

⁴⁹ Buócz 2003, p. 109, nr. 100.

⁵⁰ Petruț, Zăgreanu 2011, p. 203, nr. 4, Pl. I/4.

⁵¹ Ciongradi 2007, p. 246, Re/A4, Taf. 104.

⁵² Buócz 2003, p. 109, nr. 100.

⁵³ Budichovsky 1986, p. 95–96, nr. 3, Pl. III

discutată anterior sau un exemplu de la *Bassianae*⁵⁴. Calitativ monumentul de la Bădăcin este superior celorlalte două, el fiind produs de un meșter priceput, care cunoștea astfel de reprezentări din provinciile învecinate.

Toate cele trei monumente sunt coronamente ale unor altare sau ale unor stele funerare (nr. III), plasate în cadrul unor incinte funerare. Sunt elemente ce provin de la monumente de mari dimensiuni, costisitoare, pe care, credem, doar elemente ale elitei locale și le permiteau. Foarte interesante sunt asemănările stilistice dintre piesele de la *Napoca* și Chinteni, care par a sugera proveniența din cadrul aceleiași atelier de sculptură și o concordanță cronologică.

Apariția acestor reprezentări ale lui Iupiter-Ammon în Dacia Porolissensis demonstrează faptul că și în această provincie decorul și caracterul tipic al acestor decorații este cunoscut locuitorilor săi, nu numai în Dacia Superior, unde s-au descoperit mult mai multe piese sculpturale de acest gen. De asemenea trebuie menționat faptul că aceste piese subliniază încă o dată caracterul de decor simbolic, protector, al lui Iupiter Ammon, nefiind vorba de răspândirea unui cult religios propriu-zis.

BIBLIOGRAFIE

- Bărbulescu 2009 M. Bărbulescu, Cultele egiptene la Potaissa. In *Signum Originis. Religie, artă și societate în Dacia romană*. București 2009.
- Bărbulescu 2006 M. Bărbulescu, *Cultele egiptene la Potaissa*. In: C. Gaiu. C. Găzdac (eds.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Cluj-Napoca-Bistrița 2006, p. 351–360.
- Budichovsky 1986 M. C. Budichovsky, *De nouveau monuments de Juppiter-Ammon aux lions sur le territoire d'Apulum*, Apulum, XXIII, 1986, p. 95–105.
- Buócz 2003 T. Buócz, *Lapidarium Savaria Museum*, Szombathely 2003.
- Chiș 2004 S. O. Chiș, *Imaginarul funerar în Dacia romană*, teză de doctorat, Cluj- Napoca 2004.
- Erman 1907 A. Erman, *A Handbook of Egyptian Religion*, London 1907.
- Gudea 1997 Gudea, N., *Das Römergrenzkastell von Moigrad-Pomet. Porolissum 1*, "Führer zu archäologischen Denkmälern in Dacia Porolissensis. Ghid al monumentelor arheologice din Dacia Porolissensis", 5, Zalău, 1997.
- Gudea 1989 N. Gudea, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord al imperiului I*. Săpături și descoperiri arheologice până în anul 1977, AMP XIII, Zalău 1989.
- Gudea, Lucăcel 1975 N. Gudea, V. Lucăcel, *Inscripții și monumente sculpturale în Muzeul de Istorie și Artă Zalău*, Zalău, 1975.
- Gudea, Pop 1972 N. Gudea, C. Pop, *Das Römerlager von Buciumi. Beiträge zur Untersuchung des Limes de Dacia Porolissensis*, Cluj- Napoca 1972.
- Hart 2004 G. Hart, *Dicționarul zeilor și zeițelor Egiptului antic*, București 2004.
- Luca, Gudea 2010 S. Luca, N. Gudea, *Arheologie și istorie (IV). Descoperiri din județul Sălaj*, Oradea 2010.
- Macrea 1969 M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București 1969.
- Matei 1974–1975 Al. Matei, *O așezare rurală romană la Chinteni (județul Cluj)*, Sargetia, XI- XII, 1974–1975, p. 299- 302.
- Mitrofan 1965 I. Mitrofan, *Descoperiri arheologice în Cluj și în împrejurimi*, AMN, II, 1965, p. 657–666.
- Neigebaur 1851 J. F. Neigebaur, *Dakien aus der Überresten des klassischen Alterthums, mit besonderen Rücksicht auf Siebenbürgen*, Kronstadt, 1851.
- Nemeth 2007 E. Nemeth, *Politiche und militärische Beziehungen zwischen Pannonien und Dakien in der Römerzeit*, Cluj-Napoca 2007.
- Nemeti I. 2005 I. Nemeti, *Isis din colecția Botár*. In: Cr. Mușățeanu, M. Bărbulescu, D. Benea (eds.), *Corona laurea. Studii în onoarea Luciei Țeposu Marinescu*, București 2005, p. 349–355.
- Petruț, Zăgreanu 2011 *The Funerary Stelae from Porolissum. Typological, Iconographical and Epigraphic Aspects*, Marisia, 31, 2011, p. 189–219
- Pinch 2002 G. Pinch, *A Handbook of Egyptian Mythology*, Santa Barbara 2002.
- Piso 1993 I. Piso, *Fasti provinciae Daciae I. Die senatorischen armsträger*, Bonn 1993.
- Popa 1967 Al. Popa, *Date noi cu privire la cultul lui Men și Jupiter Ammon în Dacia Superioară*, Apulum, VI, 1967, p. 151–153.
- Popa 1979 Al. Popa, *Cultele egiptene și microasiatice în Dacia romană*, teză de doctorat, Cluj-Napoca 1979.

⁵⁴ Selem 1980, 29–30, nr. 48, fig. 3.

- Popa 1994 V. Popa, *Considerații privind aplicile cu imaginea lui Jupiter Ammon din Dacia*, *Apulum*, XXXI, 1994, p. 241–245.
- Popescu D.O. 1927 D. O. Popescu, *Le culte d'Isis et de Serapis en Dacie*, in *Mélanges de l'Ecole roumaine en France*, VI, Paris, 1927, p. 159–209.
- Popescu M. 2004 M. Popescu, *La religion dans l'armée romaine de Dacie*, București 2004.
- Selem 1980 P. Selem, *Les religions orientales dans la Pannonie romaine. Partie en Yougoslavie*. *EPRO* 85, Leiden, 1980.
- Stoneman 2001 R. Stoneman, *Alexander the Great*, New-York–London, 2001.
- Teglás 1911 G. Teglás, *Neue Beiträge zur Inschriftenkunde Dakiens*, *Klio*, XI, 1911, p. 499–510.
- Tóth 1978 E. Tóth, *Porolissum, das Castellum in Moigrad*. Ausgrabungen von A. Radnóti 1943, Budapest 1978.
- Țeposu Marinescu 1982 L. Țeposu- Marinescu, *Funerary Monuments of Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, *BAR Int. Ser.* 128, Oxford 1982.
- De Witt 1951 C. de Witt, *Le role et le sens du le lion dans l'Egypte ancienne*, Leiden 1951.

ABREVIERI

- Apvlvm** *Acta Musei Apulensis*, București 1942-.
- AMN** *Acta Musei Napocensis*, Cluj- Napoca 1964-.
- AMP** *Acta Musei Porolissensis*, Zalău 1977-.
- AE** *L'année épigraphique*, Paris.
- BAR** *British Archaeological Report*, Oxford.
- CIL** *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin 1863.
- EPRO** *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain*, serie editată de M. J. Vermaseren. 113 vol., Leiden, 1961–1990.

LISTA ILUSTRAȚIEI

- Pl. I. 1. Harta Daciei Porolissensis (după Gudea, 1997, p. 93, fig. 5); 2. Coronament descoperit la Napoca: a. foto; b. reconstituire grafică.
- Pl. II. 3. Coronament descoperit la Chinteni: a. fața principală; b. fața laterală; c. detaliu cu orificiul de fixare; d. reconstituire grafică; 4. Coronamnet descoperit la Bădăcin: a. imagine fața principală; b. detaliu al capului de leu; c. reprezentare grafică.

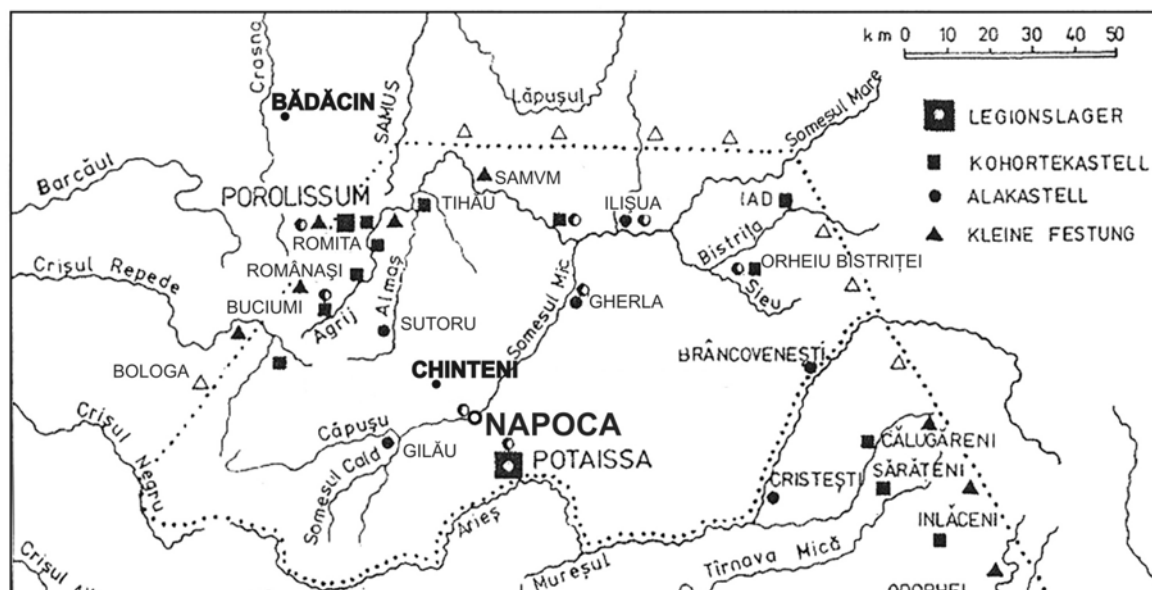
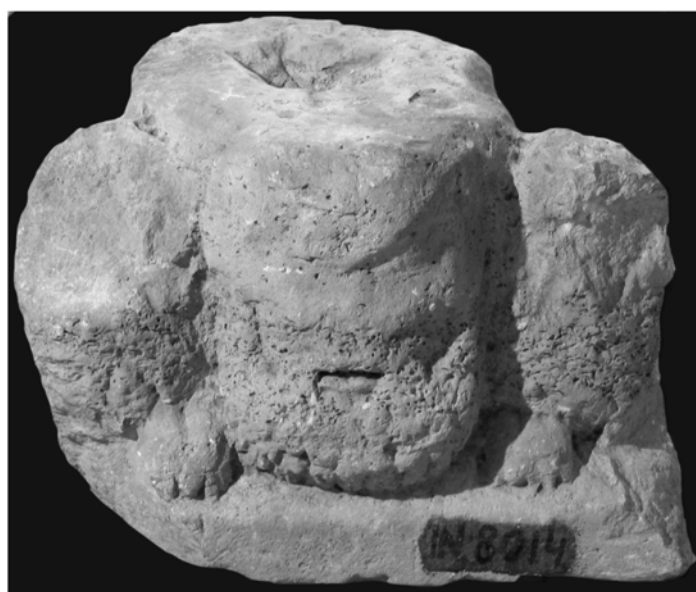
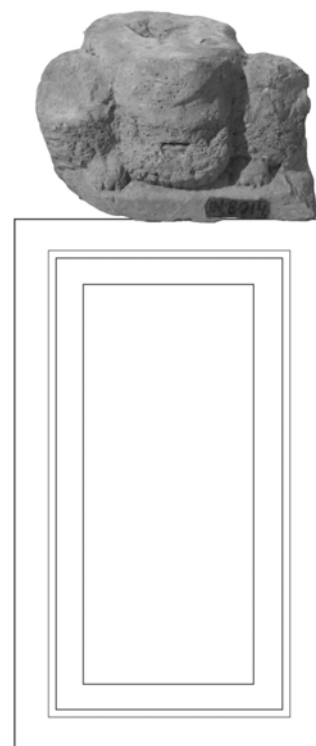

fig.1 Harta Daciei Porolissensis după N. Gudea

a

b

fig. 2 Coronament Napoca: a) foto; b) reconstituire

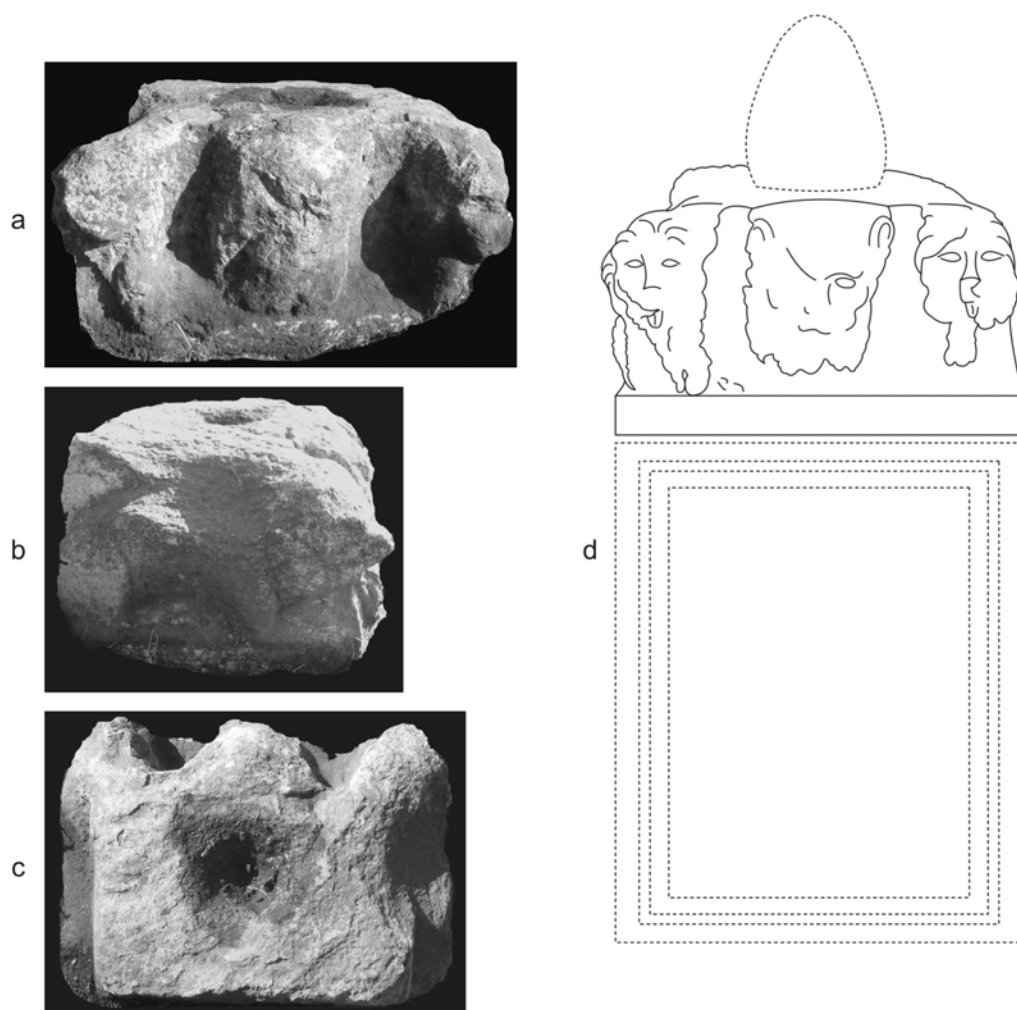

fig. 3 Coronament Chinteni: a) fața principală, b) laterală, c) superioară, d) reconstituire desen

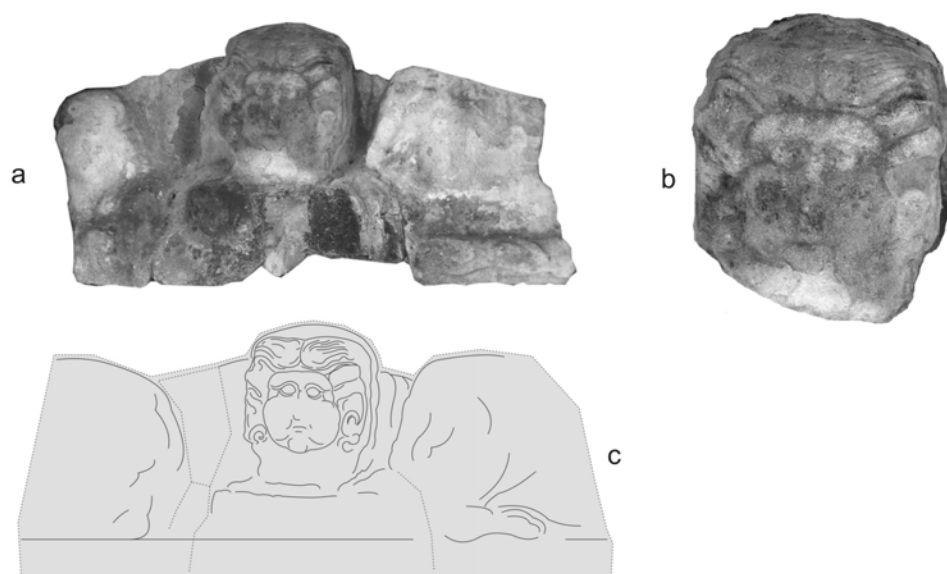

fig. 4 Coronament Bădăcin: a) foto, b) detaliu cap, c) desen